УДК 37.017.4:94(477)"…/084"
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.19

**Притула Олександр Леонтійович,**
*кандидат педагогічних наук, доцент,*
*професор кафедри теорії та методики фізичної культури і спорту*
*Запорізького національного університету*
*orcid.org/0000-0001-8800-8207*
*prityla1970@ukr.net*

# СУТНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ В ДАВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ

Аналізується зміст громадянського виховання у давній історії українців, який визначався низкою взаємопов'язаних аспектів: розумінням буття у парадигмі віч-на-віч зі смертю, бойовим духом та налаштованістю на перемогу, героїзмом та його позірними формами.

Наголошується, що особливої актуальності виховання захисника набуло в умовах розгортання кочової стихії, декілька хвиль якої (від печенігів до половців) накочувалися зі степів на землі східних слов'ян на межі 1–2 тис н. е. Боротьба з таким сильним противником потребувала максимальної концентрації зусиль, що зумовлювало посилення патріотичного виховання. Його важливим компонентом стала розвинена система фізичної підготовки, поєднана з мудрістю й освіченістю, що в комплексі розглядалися як основа героїзму. Тому не випадково проблема виховання посіла провідне місце у філософських творах докозацької доби як релігійного, так і світського характеру, автори яких постають справжніми патріотами рідної землі.

Відзначається актуальність праць Григорія Сковороди, у центрі творчості якого перебуває людина, а питання природженої звитяги українців у ратній справі у творчості Григорія Сковороди перебуває у річищі однієї з ключових тем його філософської спадщини. Для філософа патріотизм постає багатогранним і складним почуттям любові до Вітчизни, у змісті якого органічно поєднуються любов до рідної землі, природи, мови, традицій, що передбачає усвідомлення патріотичного обов'язку перед власним народом.

**Ключові слова:** громадянське виховання, героїзм, патріотизм, фізична підготовка, захисник Вітчизни.

**Prytula Olexandr,**
*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,*
*Professor at the Department of Theory and Methodology*
*of Physical Culture and Sports*
*Zaporizhia National University*
*orcid.org/0000-0001-8800-8207*
*prityla1970@ukr.net*

# THE ESSENCE OF CIVIC EDUCATION IN THE ANCIENT HISTORY OF UKRAINIANS

The content of civic education in the ancient history of Ukrainians is analyzed, which was determined by a number of interrelated aspects: the understanding of being in a paradigm face to face with death, fighting spirit and determination to win, heroism and its visible forms.

It is emphasized that the education of the defender gained special relevance in the conditions of the development of the nomadic element, several waves of which (from the Pechenegs to the Polovtsians) rolled from the steppes to the lands of the Eastern Slavs at the border of 1–2 thousand AD. The fight against such a strong enemy required the maximum concentration of efforts, which led to the strengthening of patriotic education. Its important component was a developed system of physical training, combined with wisdom and education, which in the complex were considered as the basis of heroism. Therefore, it is not by chance that the problem of education took a leading place in the philosophical works of the pre-Cossack period, both of a religious and secular nature, the authors of which appear as true patriots of their native land.

The relevance of Hryhoriy Skovoroda's works is noted, the human being is at the center of his work, and the issue of Ukrainians' innate ability in military affairs in Hryhoriy Skovoroda's work is at the heart of one of the key

themes of his philosophical heritage. For the philosopher, patriotism appears as a multifaceted and complex feeling of love for the Homeland, the content of which organically combines love for the native land, nature, language, and traditions, which implies the awareness of patriotic duty to one's own people.

**Key words:** civic education, heroism, patriotism, physical training, defender of the Homeland.

**Постановка проблеми.** Становлення і розвиток Київської Русі постають унікальним історичним періодом, протягом якої процесами державотворення відбувалися одночасно з формуванням підвалин громадянської культури. Основний обов'язок русича щодо своєї держави визначався як захист рідної землі від зовнішніх противників, а ключова громадянська цінність полягала в переконанні щодо могутності цієї держави як надійної запоруки майбутнього слов'янства. Одним із головних завдань громадянського виховання постає розвиток патріотизму – любові до свого народу, до Батьківщини, мови, традицій.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У контексті проблематики громадянського виховання в давній історії українців корисними для нашої роботи стали праці таких учених, як І. Брахно, Н. Деделюк, Д. Балашов, С. Лазоренко, В. Лутфуллін, Н. Майборода, О. Мельникова, І. Найда, О. Попович, Г. Сковорода, Н. Сулаєва, О. Толочко, П. Толочко, М. Відейко, Л. Залізняк, Т. Окольнича, О. Роговець, А. Цьось та багато інших. Водночас нові реалії вимагають достеменного вивчення фундаментальних проблем, пов'язаних з ідеєю єдності народу у захисті земель, розвитком патріотизму, громадянського виховання особистості.

**Мета статті** – розкрити зміст громадянського виховання в давній історії українців.

**Виклад основного матеріалу.** Вагомий вплив на філософію виховання захисника Вітчизни за доби Давньоруської держави та на розвиток її військової культури справили два зовнішньополітичні чинники: хозарський та варязький. Зокрема, хозари, оселившись у пониззі Волги та Дону в VII ст., створили власну державу – Хозарський каганат зі столицею Ітіль. Відтоді розпочалися активні політичні відносини між хозарами і східнослов'янським світом.

Протягом тривалого часу хозари здійснювали військові напади на слов'янські племена, які жили на кордоні зі степом. Унаслідок цього окремі племінні об'єднання (поляни, сіверяни, в'ятичі) змушені були платити їм данину. Як відомо з «Повісті минулих літ», хозари на вимогу сплати данини отримали «від кожного диму меч» (Яременко, 2005, с. 15). Подібна відповідь означала відмову визнати зверхність противника і готовність до збройної боротьби проти нього.

Тривале сусідство і протистояння Русі степовим кочовикам сприяли подальшому розвитку військової культури (Окольнича, 2010, с. 170). Зокрема, на думку багатьох дослідників, гостроверхий шолом, шабля та давньоруська кольчуга походять саме від прототипів, поширених серед кочових етносів Європи та Азії (Залізняк, 1994, с. 43).

Наступним за часом значущим чинником зовнішньополітичного впливу на виховання захисників Вітчизни стала взаємодія східних слов'ян із північними сусідами – вікінгами або варягами, як їх називали на Русі. За даними «Повісті минулих літ», варяги неодноразово здійснювали походи на землі Північної Русі (у землі Ладоги і Новгорода); надалі вони розпочали проникнення й у центральні регіони.

Т. Окольнича зазначає, що в початковий період свого вторгнення на території слов'ян варяги мали помітні успіхи, насамперед, завдяки своєму військовому досвіду, високій організації та якісному озброєнню. Проте вже найближчим часом вожді слов'янських племінних союзів зуміли дати відсіч завойовникам, організувавши збройний опір із боку народу (Окольнича, 2011, с. 131). Зокрема, автор «Повісті минулих літ» вуказує: «В літо 862. Вигнали варягів за море і не дали їм данини. Почали самі в себе володіти» (Яременко, 2005, с. 18). Проте надалі, після того як Олег у 882 р. осів у Києві, він мав у своєму розпорядженні власну варязьку дружину, яку привів на трьох сотнях кораблів. Зокрема, за даними археологічних досліджень, на київському Подолі наприкінці IX – на початку X ст. жили люди з європейської Півночі, яких на цій площі (близько 150 га) могло бути досить багато (Відейко, 2010, с. 32–38).

Дослідники відзначають ключову роль варягів для розвитку вітчизняного війська протягом періоду другої половини IX – першої

половини XI ст. Зокрема, варяги брали активну участь у походах князів Олега й Ігоря на Візантію, у балканській кампанії князя Святослава, у війнах князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Вплив варягів на тактику збройних сил Русі знайшов вияв у переході до впорядкованого бойового порядку, що рухався однією лавою, а не безладно. Солідарність і єдність, лад і дисципліна, притаманні варягам у битвах, справили позитивний вплив на вітчизняну систему виховання воїнів (Якимович, 1992, с. 12). Вони сприяли зміцненню єдності суспільства у боротьбі із зовнішніми загрозами, серед яких особливу небезпеку становили кочовики.

Відповідно до загальної ідеї єдності народу у захисті земель від кочової стихії, зміст громадянського виховання у давній історії українців визначався низкою взаємопов'язаних аспектів: розумінням буття у парадигмі віч-на-віч зі смертю, бойовим духом та налаштованістю на перемогу, героїзмом та його позірними формами. О.В. Роговець указує на актуальність процесу громадянського виховання в конкретних історичних умовах тогочасної епохи. (Роговець, 2008, с. 160).

Розуміння буття у парадигмі віч-на-віч зі смертю починало закладатися ще з дитинства. Уже з перших днів життя дитини, під час обрядових дійств, присвячених її народженню, давньоруська сім'я (громада) прагнула побачити у немовляті насамперед майбутнього воїна – захисника і здобувача.

Надалі протягом часу дорослішання дитини у її житті відбувалися нові обряди і ритуали, пов'язані з громадянським вихованням:

– «постриг» (3–4 роки) – перша в житті дитини посадка на коня;

– навчання стрільбі з лука, фехтуванню, володінню списом і арканом, що розпочиналося одночасно з навчанням дитини грамоті (із 7 років);

– навчання «військовим хитрощам» (із 12 років);

– ініціації – посвята юнаків у воїни, пов'язана з проходженням відповідних фізичних та духовних випробувань; у разі успішності юнаки починали вважатися дорослими воїнами (у 17–18 років).

Обряд «постригу», який позначав початок руху дитини шляхом дорослого життя воїна, відбувався у доволі ранньому віці, коли дитину не лише вперше стригли, а й садовили на коня, що символізувало необхідність у майбутньому навчитися добре їздити верхи (Деделюк, Рибніцький, 2010, с. 6–7). Після цього дитина вже могла брати участь у військових походах.

Зокрема, зазначену обставину засвідчує «Повість минулих літ», згадуючи, що князь Святослав уже малою дитиною вирушив у похід проти деревлян, разом із воєводами очоливши військо: «І коли зійшлись обидва війська, кинув списа Святослав на деревлян. Спис пролетів між вухами коня і впав коневі у ноги, коневі, бо Святослав був ще дитиною. І сказав Свенельд, воєвода батька його: «Князь уже почав. Удармо ж, дружино, за князем» (Яременко, 2005, с. 41). Тим самим текст літопису доводить, що дотримання традиції, згідно з якою битву має розпочинати князь, було на той час обов'язковим, незважаючи на вік останнього.

Надалі зміст громадянського виховання у його військово-фізичному складнику постійно ускладнювався. Н. Деделюк і А. Рибніцький докладно аналізують основні компоненти цього виховання. Зокрема, у підлітковому віці необхідно було оволодіти різними видами зброї (списом, мечем і шаблею, сокирою), навчитися боротися, битися рукопаш, плавати та пірнати, веслувати на човнах, ходити на лижах, лазити по деревах. До поширеного у русичів виду змагань також належав біг на 20–25 верст. Також велику роль відігравала і кінна їзда. Відповідно до матеріалів археологічних досліджень, учені висувають гіпотезу, що на Старокиївській горі, окрім князівських будинків, був розташований і «кінний двір», до складу якого входив і невеликий іподром. На той час їзда верхи мала характер не розваги або спортивного змагання, а вміння, життєво необхідного і такого, що потребувало серйозних тренувань (Деделюк, Рибніцький, 2010, с. 7). Зрозуміло, що виживання воїна в умовах бойових дій залежало від його загального фізичного стану та якості володіння різними видами зброї (Деделюк, Цьось, 2004, с. 93).

Співвідносячи систему громадянського виховання в давній історії українців з усім життям людини, О. Попович звертає увагу і на заключний обряд у цій системі. Ним була «тризна» – вшанування загиблого воїна або померлого родича. Протягом тризни на честь загиблого проводилися різноманітні ігрища

й забави, дужання (боротьба), співи, танці (Попович, 2012, с. 154). У зв'язку із цим варто зазначити, що розгляд смерті як гідного завершення життя воїна давав змогу слов'янам зберігати високий моральний дух протягом найтяжчих випробувань.

Високий бойовий дух і налаштованість на перемогу виявляли себе у військових походах, які були притаманні всій добі києво-руської історії. Так, на думку істориків, на першому етапі існування Русі провідне значення мали походи за межі її території, що зміцнювали молоду державу й стверджували її авторитет на міжнародній арені. На той час (наприкінці IX – у першій половині X ст.) характерною рисою зовнішньої політики київських князів поставала зацікавленість в отриманні прибутків від міждержавних воєнних конфліктів поряд із зовнішньоторговельними операціями.

Надалі, за часів розквіту Київської Русі (наприкінці X – у першій половині XI ст.), у зв'язку з посиленням зовнішнього тиску (передусім, зростанням кочової загрози) військовим походам було притаманне переважання оборонного змісту, а із середини XII ст., із посиленням феодальної роздробленості, посилився їх міжусобний характер. Водночас на всіх етапах військові походи сприяли ефективному військово-фізичному вишколу руських воїнів (Деделюк, Рибніцький, 2010, с. 8).

Невід'ємним складником громадянського виховання на всіх етапах історії Київської Русі поставало звеличення героїзму і його вираження у відповідних позірних формах. Аналізуючи їх, Н.В. Сулаєва приділяє особливу увагу жанру героїчних билин. Вони стали формою створення, передання і збереження відомостей про історичне минуле власного народу. Билини виникали у другій половині 1 тис н. е. у Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді та ін. Співці виконували їх, акомпануючи розповіді на гуслях. Найбільш давніми вважаються билинні оповіді про відомих трьох богатирів, а також про Святогора, Вольгу, Ставра. Найбільш відомими виконавцями билин за доби Київської Русі були уславлений співець Боян (середина XI – перша половина XII ст.), Ор та бунтівний «словутьний певець» Митуса (XIII ст.). До відомих оповідачів історії Русі належали також Вишата та його син Ян Вишатир із Новгорода (XI ст.). У своєрідній формі пам'яток фольклору билини розповідали про події минулого (Сулаєва, 2016, с. 280–281). Водночас їх популярність серед різних верств суспільства, простота форми, поєднана з глибиною змісту, сприяли подальшому поширенню і зміцненню принципів громадянського виховання.

Особливого значення у вітчизняній фольклорній традиції набули героїчні образи богатирів-борців із кочовою навалою (Іллі Муромця, Добрині Микитовича, Олексія Поповича, Євпатія Коловрата), молодих воїнів (Кирила Кожум'яки), князівських ратників (Межибора та ін.), селян-орачів (Микулу Селяниновича). Билини оспівували цих героїв як безкорисливих захисників найменш захищених верств суспільства, «вдов і сиріт». У цих творах історію народу відтворював сам народ (Толочко, Толочко, 1998, с. 323). Тому ці твори, які зображують буття людини у смертельно небезпечних ситуаціях, уславлюють її бойовий дух та налаштованість на перемогу, і нині належать до найбільш виразних позірних форм героїзму у вітчизняній традиції.

Розгорнуту характеристику основних засобів виховання військової сили представляють героїчні билини, у яких міститься широкий перелік головних видів тогочасного фізичного виховання:

– кінна їзда та перегони (практично всі сюжети);

– стрибки з жердиною (Каліка-богатир);

– стрибання (Ілля Муромець і Калін-цар, Добриня та Василь Казимирович, Василь Буслаєвич);

– метання ваги (Ілля Муромець і син, Михайло Потик);

– ходіння (Ілля Муромець та Ідолище, Михайло Потик);

– стрільба з луку (різні сюжети, пов'язані з Іллею Муромцем);

– боротьба (різні сюжети, пов'язані з Іллею Муромцем);

– важка атлетика (різні сюжети, пов'язані з Іллею Муромцем, богатир Святогор та ін.);

– шахова гра (Добриня та Василь Казимирович, Чурило, Ставр, Михайло Потик, Садко, Дюк, Соловей Будимирович);

– кулачний бій (Дунай, Василь Буслаєвич, Ілля Муромець і Калін-цар);

– плавання (Добриня і Змій) (Лазоренко, Балашов, Чхайло, 2018, с. 310–311).

Видатний філософ Григорій Сковорода у своїх творах серед багатьох питань також пише і про природженість українців до звитяги у ратній справі. Актуальність праць мислителя визначається тим, що у центрі його творчості перебуває людина. Ідейні засади філософсько-антропологічних поглядів Григорія Сковороди поєднують патріотичний характер зі зверненнями мислителя до принципів християнства (насамперед, до змісту Біблії) та головні його світоглядні категорії: віру, надію, любов тощо. У річищі осмислення зазначених категорій філософ шукає відповідь на питання визначення сутності людини, змісту її життя, основних граней людської діяльності (Найда, Дербак, 2022, с. 12).

Торкаючись питання сутності людини і сенсу її життя, Григорій Сковорода робить наголос на проблемі виховання, що в його філософській спадщині посідає одне з чільних місць. Джерелом виховання він уважає природу, що вливає до серця людини добру волю, уважаючи «янгольську мову без доброї думки», «тонку науку без серця благого» позбавленими сенсу (Сковорода, 1983, с. 306). Філософ покладає завдання виховання на плечі батьків, які мають прищепити дитини важливі риси характеру. Від матері дитина має успадкувати почуття патріотизму, любові до рідної землі; від батька ж повинна перейняти доброту, мужність, витривалість (Брахно, 2018, с. 10).

Батьківська педагогіка у філософській спадщині Григорія Сковороди формує засадничі принципи виховання дітей та молоді, оскільки головним обов'язком батьків є «благо породити і благо навчити». Мислитель обстоює такі високі моральні якості, як вдячність, доброчинність, повага, працелюбність, самопізнання, які допоможуть дати життя людському духу, благородство серцю, ясність думкам. Такі ідейні принципи філософсько-педагогічних творів мислителя дають змогу Н.О. Майбороді розглядати Григорія Сковороду як вірного сина своєї епохи та свого народу, який і художньою творчістю, і філософським вченням, зрозумілим українському народу, рухав уперед культуру, сприяв активізації громадської думки, вірив у могутній природний розум свого народу, його кращу долю, мріяв про справедливий соціальний лад (Майборода, 2015, с. 30).

Григорій Сковорода постає палким патріотом своєї Вітчизни. Його педагогічні погляди передбачали виховання почуття патріотизму, любові до Батьківщини, що виявляє себе у трактатах, промовах, листах, байках. Мислитель уважав, що кожна людина має бути відданою своїй справі на благо Вітчизни, виявляти любов до неї (Мельникова, 2017, с. 166). Тому він гнівно засуджує гонитву батьків за прибутками, за чужоземним вихованням, наслідками чого стають егоїзм дітей, духовне зубожіння, втрати любові й поваги до Батьківщини. Його твори є актуальними й нині, переконуючи батьків у необхідності відповідального ставлення до виховання й освіти дітей, піклування про духовний та фізичний розвиток дитини, прищеплення їм найвищих моральних якостей і естетичних потреб (Лутфуллін, 2014, с. 127).

Високо оцінюючи роль патріотичного виховання, Григорій Сковорода обстоював ідеї народності, наставляв народ, як слід жити, працювати, виховувати дітей, наголошував необхідності для кожної людини знати власний народ, а через народ пізнавати саму себе. Для філософа патріотизм постає багатогранним і складним почуттям любові до Вітчизни, у змісті якого органічно поєднуються любов до рідної землі, природи, мови, традицій, що передбачає усвідомлення патріотичного обов'язку перед власним народом (Пашигар, 2017, с. 131). Його поглядам були притаманні риси антеїзму як спорідненості етнічної спільноти із землею, природою, довкіллям. Допоки людина зберігає зв'язок із рідною землею, подібно до героя давньогрецького міфу Антея, вона не втрачає свої сили. Відповідно, на думку Сковороди, патріотичне виховання має бути спрямоване на утвердженні любові до Батьківщини, рідної землі (Найда, Дербак, 2022, с. 12).

Питання природженої звитяги українців у ратній справі у творчості Григорія Сковороди перебуває у річищі однієї з ключових тем його філософської спадщини, пов'язаної з поняттям «сродної» (спорідненої) праці. Саме така діяльність, що відповідає покликанню людини, постає в очах Сковороди справді наповненою вищим смислом. Спорідненість із воїнством для філософа є важливим складником належним чином влаштованого суспільства. Тому він закликає людину, «народжену воїном», озброюватися, щоб захищати землеробство та купецтво від «внутрішніх грабіжників і зовнішніх противників». На думку мислителя, для «природного

воїна» не може бути нічого кращого за військову справу, оскільки завдяки цьому можливо здолати образу, захистити постраждалу беззбройну невинність, зберегти основу суспільства – правду (Сковорода, 1983, с. 226).

У своїх творах Григорій Сковорода неодноразово згадує відомих воїнів-героїв минулого, як легендарних (Ахіллес), так і реальних (Олександр Македонський та ін.). Він із повагою відгукується про героїв давньоримської історії, які поєднували силу зі справедливістю, а перемогу з милосердям (Сковорода, 1983, с. 441).

Водночас вищий сенс військової (як і будь-якої іншої) діяльності для Григорія Сковороди невіддільний від слідування людини принципам християнства. Звертаючись до воїна, філософ підкреслює, що «військове лихо з Богом тобі буде в сто разів приємніше рангів і прибутків твоїх. Ранг носити може кожен, але діло дійсно робить один той, хто природний. Діло і без рангу [є] ділом, але ранг без діла ніщо, а діло без Бога... Навіщо мати меча, якщо не те сікти, на що він викуваний» (Сковорода, 1983, с. 226).

Відповідно, звитяга українців у ратній справі для Григорія Сковороди поєднана з дотриманням людиною християнських цінностей. Примітно, що у своїх творах філософ неодноразово використовує образи зброї саме у цьому контексті: зокрема, меча божого або списа у вигляді блискавки, яким архістратиг Михайло вражає диявола (Сковорода, 1983, с. 263). В одному з листів Сковорода зазначає: «Духовна зброя сильніша за тілесну» (Сковорода, 1983, с. 424). У цьому він постає послідовником традицій виховання захисника Вітчизни, закладених в історії української філософії та культури попередніх епох.

**Висновки.** Особливої актуальності виховання захисника набуло в умовах розгортання кочової стихії, декілька хвиль якої (від печенігів до половців) накочувалися зі степів на землі східних слов'ян на межі 1–2 тис н. е. Боротьба з таким сильним противником потребувала максимальної концентрації зусиль, що зумовлювало посилення патріотичного виховання. Його важливим компонентом стала розвинена система фізичної підготовки, поєднана з мудрістю й освіченістю, що в комплексі розглядалися як основа героїзму. Тому не випадково проблема виховання посіла провідне місце у філософських творах докозацької доби, як релігійного, так і світського характеру, автори яких постають справжніми патріотами рідної землі. Традиції виховання захисника Вітчизни, закладені в ту епоху, були успадковані й розвинені наступними поколіннями.

**Список використаних джерел:**


1. Брахно, І. В. (2018). Григорій Савович Сковорода – учитель життя. *Григорій Савович Сковорода – духовний наставник сучасного педагога.* Черкаси, С. 9–14.
2. Відейко, М. (2010). Україна: Від Русі до Святої Русі. Київ: Кріон, 256 с.
3. Деделюк, Н. А. & Цьось, А. В. (2004). Традиції фізичного виховання в Київській Русі: монографія. Луцьк. 170 с.
4. Деделюк, Н., Рибніцький, А. (2010). Форми реалізації фізичного виховання в Київський Русі. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві.* № 4 (12). С. 6–10.
5. Залізняк, Л. Л. (1994). Нариси стародавньої історії України. Київ: Абрис, 256 с.
6. Лазоренко, С., Балашов, Д., & Чхайло, М. (2018). Військові та фізичні звитяги староруських богатирів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* № 4 (78). С. 303–313.
7. Лутфуллін, В. (2014). Погляди Г. Сковороди на моральне виховання в контексті цілісного розвитку особистості. *Педагогічні науки.* № 60. С. 126–132.
8. Майборода, Н. О. (2015). Феномен патріотизму в спадщині видатних українських вчених. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest. No. III (21). Issue: 43. С. 29–33.
9. Мельникова, О. В. (2017). Г. Сковорода і В. Каразін: два погляди на проблему освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету*. *Серія: Педагогіка, соціальна робота.* Вип. 2 (41). С. 165–168.
10. Найда, І. В. & Дербак, А. П. (2022). Філософські погляди Григорія Сковороди та їх вплив на національно-патріотичне виховання як чинник удосконалення державного управління. *Публічне управління та митне адміністрування*. № 4 (35). С. 10–14.
11. Окольнича, Т. (2010). Виховання Київської Русі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 91. С. 168–172.
12. Окольнича, Т. (2011). Витоки і становлення народно-педагогічних поглядів на військово-фізичну підготовку в Київській Русі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 102. С. 125–133.

13. Пашигар, М. С. (2017). Ретроспективний аналіз теорії патріотичного виховання дітей дошкільного віку. *Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі*. Вип. 1. С. 129–135.

14. Попович, О. (2012). Історичні аспекти становлення системи фізичного виховання населення України. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. № 5 (2). С. 152–156.

15. Роговець, О. В. (2008). Громадянська культура як атрибут громадянського суспільства: ретроспективний аналіз. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Вип. 12. Кн. 1. С. 156–164.

16. Сковорода, Г. С. (1983). Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ: Наукова думка. 544 с.

17. Сулаєва, Н. В. (2016). Мистецька освіта часів Київської Русі: формальні та неформальні ознаки. *Педагогіка та психологія*. Вип. 55. С. 276–283.

18. Толочко, О. П. & Толочко, П. П. (1998). Київська Русь. Київ: Альтернативи. 352 с.

19. Якимович, Б. З. (Упор.). (1992). *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.*). Львів: Світ. 712 с.

20. Яременко, В. В. (Ред). (2005). *Повість минулих літ: Літописні оповіді*. Київ: Веселка. 227 с.

**References:**

1. Brakhno, I. V. (2018). Hryhorii Savovych Skovoroda – uchytel zhyttia [Hryhoriy Savovych Skovoroda is a teacher of life]. *Hryhorii Savovych Skovoroda – dukhovnyi nastavnyk suchasnoho pedahoha*. Cherkasy, S. 9–14. [in Ukrainian].

2. Videiko, M. (2010). Ukraina: Vid Rusi do Sviatoi Rusi [Ukraine: From Rus to Holy Rus]. Kyiv: Krion, 256 s. [in Ukrainian].

3. Dedeliuk, N. A. & Tsos, A. V. (2004). Tradytsii fizychnoho vykhovannia v Kyivskii Rusi [Traditions of physical education in Kyivan Rus]: monohrafiia. Lutsk. 170 s. [in Ukrainian].

4. Dedeliuk, N., Rybnitskyi, A. (2010). Formy realizatsii fizychnoho vykhovannia v Kyivskyi Rusi [Forms of implementation of physical education in Kyivan Rus]. *Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorov'ia u suchasnomu suspilstvi*. № 4 (12). S. 6–10. [in Ukrainian].

5. Zalizniak, L. L. (1994). Narysy starodavnoi istorii Ukrainy [Essays on the ancient history of Ukraine]. Kyiv: Abrys, 256 s. [in Ukrainian].

6. Lazorenko, S., Balashov, D., & Chkhailo, M. (2018). Viiskovi ta fizychni zvytiahy staroruskykh bohatyriv [Military and physical feats of oldrus heroes]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*. № 4 (78). S. 303–313. [in Ukrainian].

7. Lutfullin, V. (2014). Pohliady H. Skovorody na moralne vykhovannia v konteksti tsilisnoho rozvytku osobystosti [H. Skovoroda's views on moral education in the context of holistic personality development]. *Pedahohichni nauky*. № 60. S. 126–132. [in Ukrainian].

8. Maiboroda, N. O. (2015). Fenomen patriotyzmu v spadshchyni vydatnykh ukrainskykh vchenykh [The phenomenon of patriotism in the heritage of outstanding Ukrainian scientists]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest. No. III (21). Issue: 43. S. 29–33. [in Ukrainian].

9. Melnykova, O. V. (2017). H. Skovoroda i V. Karazin: dva pohliady na problemu osvity [H. Skovoroda and V. Karazin: two views on the problem of education]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Pedahohika, sotsialna robota*. Vyp. 2 (41). S. 165–168. [in Ukrainian].

10. Naida, I. V. & Derbak, A. P. (2022). Filosofski pohliady Hryhoriia Skovorody ta yikh vplyv na natsionalno-patriotychne vykhovannia yak chynnyk udoskonalennia derzhavnoho upravlinnia [Philosophical views of Hryhoriy Skovoroda and their influence on national-patriotic education as a factor in improving public administration]. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia*. № 4 (35). S. 10–14. [in Ukrainian].

11. Okolnycha, T. (2010). Vykhovannia Kyivskoi Rusi [Education of Kyivan Rus]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky*. Vyp. 91. S. 168–172. [in Ukrainian].

12. Okolnycha, T. (2011). Vytoky i stanovlennia narodno-pedahohichnykh pohliadiv na viiskovo-fizychnu pidhotovku v Kyivskii Rusi [Origins and formation of folk-pedagogical views on military-physical training in Kyivan Rus]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky*. Vyp. 102. S. 125–133. [in Ukrainian].

13. Pashyhar, M. S. (2017). Retrospektyvnyi analiz teorii patriotychnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku [Retrospective analysis of the theory of patriotic education of preschool children]. *Doshkilna osvita u suchasnomu sotsiokulturnomu prostori*: zb. nauk. prats. Poltava: Vydavets Shevchenko R. V. Vyp. 1. S. 129–135. [in Ukrainian].

14. Popovych, O. (2012). Istorychni aspekty stanovlennia systemy fizychnoho vykhovannia naselennia Ukrainy [Historical aspects of the formation of the system of physical education of the population of Ukraine]. *Slobozhanskyi naukovo-sportyvnyi visnyk*. № 5 (2). S. 152–156. [in Ukrainian].

15. Rohovets, O. V. (2008). Hromadianska kultura yak atrybut hromadianskoho suspilstva: retrospektyvnyi analiz [Civic culture as an attribute of civil society: a retrospective analysis]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: In-t problem vykhovannia. Vyp. 12, kn. 1. S. 156–164. [in Ukrainian].

16. Skovoroda, H. S. (1983). Virshi. Pisni. Baiky. Dialohy. Traktaty. Prytchi. Prozovi pereklady. Lysty [Lyrics. Songs Fables Dialogues. Treatises. Parables Prose translations. Letters]. Kyiv: Naukova dumka. 544 s. [in Ukrainian].

17. Sulaieva, N. V. (2016). Mystetska osvita chasiv Kyivskoi Rusi: formalni ta neformalni oznaky [Art education during the times of Kyivan Rus: formal and informal features]. *Pedahohika ta psykholohiia*: zbirnyk naukovykh prats. Kharkiv. Vyp. 55. S. 276–283. [in Ukrainian].

18. Tolochko, O. P., Tolochko P. P. (1998). Kyivska Rus [Kyivan Rus]. Kyiv: Alternatyvy. 352 s. [in Ukrainian].

19. Yakymovych, B. Z. (Upor.). (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.)* [History of the Ukrainian army (from princely times to the 20s of the 20th century)]. Lviv: Svit. 712 s. [in Ukrainian].

20. Yaremenko, V. V. (Red). (2005). *Povist mynulykh lit: Litopysni opovidi* [The Story of the Time Ages: Chronicle stories]. Kyiv: Veselka. 227 s. [in Ukrainian].